

Юридичні науки

УДК 347.1

Бірук Анна Сергіївна

студентка юридичного факультету

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Бирук Анна Сергеевна

студентка юридического факультета

Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Biruk Anna

Student of the

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Науковий керівник:

Кохановська Олена Велеоніівна

доктор юридичних наук, професор кафедри цивільного права

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

**СВОБОДА ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ
КАРАНТИНУ: ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ТА
СВІТОВИЙ ДОСВІД**

**СВОБОДА ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ:
ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВАЯ РЕГЛАМЕНТАЦИЯ И
МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ**

**FREEDOM OF ENTREPRENEURIAL ACTION: CIVIL LAW
REGLAMENTATION AND FOREIGN EXPERIENCE**

Анотація. Поширення світової інтеграції, глобалізаційних процесів та всебічна співпраця в економічній сфері поставили для держав одним з пріоритетних завдань розвиток економіки. Підприємницька діяльність є основою сучасного економічно-розвиненого суспільства. Саме тому

свобода підприємництва як принцип та власне право закріплена на вітчизняному і міжнародному законодавчих рівнях та неодноразово обґрунтована у працях вчених-цивілістів. В умовах пандемії ряд країн вводить обмеження, пов'язані з реалізацією досліджуваного права. Так як дана тема є актуальною саме у сьогоднішній день, можемо констатувати, що чіткої відповіді та достатньої аргументації щодо можливості обмеження права на свободу підприємництва у юридичній літературі ще не сформовано.

У даній статті ми розглянемо норми законодавства України, а також прийняті нормативні акти щодо протидії Covid-19, які регулюють свободу підприємницької діяльності, та їх співвідношення з першими. Також розглянемо світову практику протидії пандемії, пов'язану, зокрема, з обмеженням досліджуваного права.

Метою статті є формування власних висновків щодо свободи підприємницької діяльності, її законодавчого закріплення, можливості встановлення обмежень згідно чинного законодавства, а також щодо зарубіжного досвіду регулювання даного питання; огляд основних понять та підходів до їх розуміння в законодавстві і цивілістичній доктрині.

Встановлено, що свобода підприємництва як принцип стосується суб'єктивного права і безпосередньо пов'язана з його власне реалізацією на практиці. Право на свободу підприємництва, гарантоване Конституцією, містить обмеження у самому формулюванні конституційної норми, яка є бланкетною та не передбачає абсолютності дії. Уряди зарубіжних країн, незважаючи на необмеженість принципу свободи підприємництва за європейським підходом, у свою чергу вживають необхідних заходів для боротьби з пандемією і у випадку невідповідності введених обмежень законодавству використовують право дерогації.

Ключові слова: свобода підприємницької діяльності, принцип свободи підприємництва та право на свободу підприємницької діяльності, законність обмеження права, пандемія.

Аннотація. Распространение международной интеграции, глобализационных процессов и всестороннего сотрудничества в сфере экономики поставили для государств одной из приоритетных задач развитие экономики. Предпринимательская деятельность есть основой современного экономически развитого общества. Поэтому свобода предпринимательства как принцип и право закреплена на законодательных уровнях, а также неоднократно описана в работах ученых, специализирующихся в гражданском праве. В условиях пандемии государства вводят ограничения, которые связанные с реализацией исследуемого права. Так как данная тема есть актуальной в сегодняшнее время, можем констатировать, что четкого ответа и достаточной аргументации касемо возможности ограничения права на свободу предпринимательства в юридической литературе еще не сформировано.

В данной статье мы рассмотрим нормы законодательства Украины, а также нормативные акты касемо противодействия Covid-19, которые регулируют свободу предпринимательской деятельности, их соотношение с первыми. Также рассмотрим международную практику противодействию пандемии по ограничениям исследованного права.

Целью статьи определено формирование собственных выводов касемо свободы предпринимательской деятельности, ее законодательского регламентирования, возможности установления ограничений согласно действующему законодательству, а также касемо зарубежного опыта регулирования данного вопроса; осмотр основных понятий и определений по поводу их понимания в законодательстве и гражданской доктрине.

Установлено, что свобода предпринимательства как принцип касается субъективного права и непосредственно связана с его реализацией на практике. Право на свободу предпринимательства, гарантированное Конституцией, содержит ограничения в самом формулировании конституционной нормы, которая есть бланкетной и не предусматривает абсолютности действия. Правительства зарубежных стран, несмотря на неограниченность принципа свободы предпринимательства за европейским подходом, в свою очередь предпринимают необходимые меры для борьбы с пандемией и в случае несоответствия введенных ограничений отечественному законодательству используют право дерогации.

***Ключевые слова:** свобода предпринимательской деятельности, принцип свободы предпринимательства и право на свободу предпринимательской деятельности, законность ограничения права, пандемия.*

***Summary.** The expansion of world integration, globalization processes and comprehensive economic cooperation have made the considerable development of the economy one of the priorities. Entrepreneurial activity is the basis of a modern economically developed society. That is why the freedom of entrepreneurship as a key principle and right is enshrined at the national and international legislative levels. Furthermore, it is repeatedly investigated by civilian scientists in their works. Today the countries, which are fell under the influence of a pandemic, impose numerous restrictions on the law which we will discuss. Thus, the topic of this article is very relevant nowadays as in the legislative literature is still no clear answers and reasonable argumentation concerning the problem of possibility to put restrictions on the right to practice free enterprise activity.*

In this article we will pay our attention to the norms of Ukrainian legislation, acts about opposition Covid-19, which regulate the freedom of entrepreneurship, and their relationship with the former.

The purpose of the article is to form our conclusions about the freedom of entrepreneurship, its legislative consolidation and the possibility to establish restrictions under the valid (or current) legislation, as well as the foreign experience of regulating this issue; to overview international basic concepts and approaches regarding the understanding in law and civil doctrine.

We installed that freedom of entrepreneurship as a legal principle concerns right and is directly related to its actual implementation in practice. The right to freedom of enterprise is guaranteed by national Constitution. This constitutional norm contains limitations in the wording itself. It isn't absolute and dispatches us to others legal documents. The governments of the (если ты говоришь про конкретные страны ставь the n) European countries nevertheless unlimited principle the freedom of entrepreneurship take the necessary measures to combat the pandemic and, in the event of inconsistency with the restrictions imposed, use the derogation right.

Key words: *the freedom of entrepreneurship, principle the freedom of entrepreneurship and right on the freedom of entrepreneurship, limited rights, pandemic.*

Постановка проблеми. Свобода підприємницької діяльності як невід'ємне право закріплена на рівні Конституції та Цивільного кодексу, крім того визначена одним з керівних принципів цивільного законодавства.

В умовах світової пандемії виникла ситуація, коли дане право не може бути реалізоване у повній мірі: уряди країн встановлюють обмеження задля запобігання поширенню інфекції. Як наслідок прийняття нових заборон виникають чисельні дискусії з приводу їх відповідності чинному законодавству України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання свободи підприємницької діяльності неодноразово було темою досліджень багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, як Басай В.П., Безклубий І.А., Дзера О.В., Вінник О.М., Задихайло Д.В., Кохановська О.В., Майданик Р.А., Мілецький В.П., Пашков В.М., Подцерковний О.П., Цюра В.В.. Дане питання не розглядалося в умовах карантину та введення надзвичайної ситуації, тож у дослідженні основна увага буде зосереджена на законодавчих актах, урядових та міжнародних рекомендаціях, які найповніше відображають суть поставленої мети.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Для досягнення визначеної мети роботи було виділено ряд завдань, серед яких:

1. Аналіз свободи підприємницької діяльності як власне права, так і правового принципу.
2. Особливості дії досліджуваного права в умовах карантину.
3. Аналіз необхідності та законності обмеження свободи підприємницької діяльності внаслідок введення надзвичайної ситуації.
4. Розгляд зарубіжного досвіду боротьби з пандемією, пов'язаного з реалізацією свободи підприємницької діяльності.

Виклад основного матеріалу. Свобода підприємницької діяльності, як одна з рушійних сил сучасного демократичного суспільства, розглядається правничими науками з двох аспектів: як правовий принцип та як конституційне право.

Під підприємництвом Мусіяка В.Л. розуміє незаборонену законом ініціативну, систематичну діяльність приватних осіб (підприємців) і юридичних осіб, що базується на приватній або будь-якій іншій формі власності, спрямовану на отримання прибутку від виробництва товарів, виконання робіт та надання послуг, здійснювану на власний ризик і під свою відповідальність [10, с. 5].

У Європейському Союзі сформувався власний підхід до свободи підприємницької діяльності, зокрема, ст. 43 Договору про заснування Європейського Союзу забороняє обмеження свободи провадження підприємницької діяльності громадянами однієї держави — члена на території іншої держави — члена. Під підприємницькою діяльністю, яка характеризується самостійністю, стабільністю, комерційним та транскордонним характером, розуміють виконання в усіх формах фізичними чи юридичними особами ремесла, промисловості, торгівлі та будь-якої діяльності підприємницького характеру, разом з вільними професіями [11, с. 243].

Майданик Р.А. зазначає, що відносини у сфері підприємництва згідно ст.1 ЦК є частиною предмета цивільного права. Право на підприємницьку діяльність, не заборонену законом, гарантовано Конституцією, а держава у свою чергу забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності, яку можуть здійснювати як фізичні, так і юридичні особи [1, с. 130].

На думку Басай О. В., сутність принципу свободи підприємництва розкрито через принципи, закріплені ст. 44 Господарського кодексу. Це, зокрема, вільний вибір підприємцем видів підприємницької діяльності; самостійне формування підприємцем програми діяльності, вибору постачальників і споживачів продукції, що виробляється, залучення матеріально-технічних, фінансових та інших видів ресурсів, використання яких не обмежено законом, встановлення цін на продукцію та послуги відповідно до закону; вільний найм підприємцем працівників; комерційний розрахунок та власний комерційний ризик; вільне розпорядження прибутком, що залишається у підприємця після сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом; самостійне здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності, використання підприємцем належної йому частки валютної виручки на свій розсуд. Принципом свободи підприємництва є основна ідея, що дозволяє і гарантує вільно ухвалювати

рішення про використання власниками майна, капіталу або засобів виробництва з метою створення власного бізнесу, а також вільно організовувати підприємництво з урахування економічних закономірностей [2, с. 548]. Тобто під принципом свободи підприємництва розуміється суб'єктивне право, пов'язане перш за все з особливостями його реалізації самим підприємцем, а не абсолютна та безперешкодна його дія.

Стаття 42 Конституції України закріплює право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом, а ч.1 ст. 50 Цивільного кодексу уточнено конституційне право, зокрема, тим, що його має фізична особа з повною цивільною дієздатністю.

Згідно ст. 60 КУ досліджуване право підлягає обмеженню у випадку введення надзвичайного чи воєнного стану. На території України розпорядженням Кабміну від 25 березня 2020 р. № 338-р державну систему цивільного захисту переведено у режим надзвичайної ситуації, що не є тотожним надзвичайному стану (ст. 11 Кодексу Цивільного захисту України). Так чи відповідають обмеження роботи суб'єктів господарювання, встановлені постановою КМУ "Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» від 2 квітня 2020 р. № 255 нормам чинного законодавства?

Що ж таке обмеження? Обмеження як логічну категорію дослідники визначають як логічну операцію над поняттями завдяки якій відбувається перехід від поняття з ширшим обсягом (родового) до поняття з вузьким обсягом (видового) через додавання до змісту вихідного поняття ознак, які стосуються лише частини предметів його обсягу. Обмеження є протилежним поняттю узагальнення. Сама суть обмеження полягає у переході від поняття з більшим обсягом, але з меншим вмістом до поняття з меншим обсягом, але з більшим вмістом [3, с. 45-46].

КСУ в одному зі своїх рішень, зокрема, від 29 червня 2010 року N 17-рп/2010 зазначив, що одним з керівних принципів права є принцип правої визначеності, який означає, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями. Тобто обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки. Ми можемо розуміти дане трактування як дозвіл на обмеження прав за умови відповідності їх необхідності.

У ще одному зі своїх рішень, а саме від 28 грудня 2014 року № 76–VIII, КСУ наголосив на тому, що держава не може вдаватися до обмежень, що порушують сутність конституційних соціальних прав осіб, яка безпосередньо пов'язана з обов'язком держави за будь-яких обставин забезпечувати достатні умови життя, сумісні з людською гідністю. Тобто Суд визначив основним обов'язком держави забезпечення достатніх умов життя.

Статтею 29 Загальної Декларації прав людини визначено, що обмеження прав можливе задля встановлення загального благоденства у демократичному суспільстві. В. Мілецький виділяє три основні моделі державного добробуту (благоденства), але спільним у них всіх є основний акцент на забезпеченні гідних соціальних умов [4, с. 82].

В умовах карантину загальне благоденство може бути досягнутим завдяки зупиненню поширення інфекції та забезпечення перш за все основного конституційного права – права на життя. Таке зобов'язання держав запобігати епідемічним хворобам, лікувати їх і боротися з ними встановлено на рівні міжнародного права, зокрема, Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права (ст. 12).

На думку В. Яворського прямого зв'язку між економічним розвитком та обмеженням прав і свобод не існує. Більш економічно розвинутими країнами є ті, які забезпечують громадянам високий рівень дотримання їх прав та свобод [5, с. 21].

З одного боку абсолютність забезпечення прав та свобод є основним показником правової держави, але чи не виникає дилема, наприклад, у сьогоденні, коли лише завдяки обмеженню частини цих прав можлива реалізація основних конституційних свобод? Не можна сказати, що в умовах надзвичайної ситуації існує забезпечення громадянам України високого рівня дотримання їх прав та свобод та й навіть ті ж більш економічно розвинуті країни вводять значні обмеження. Найвищою соціальною цінністю визнається життя, тому задля збереження найбільшого блага пріоритет надається охороні права на життя.

Після введення режиму надзвичайної ситуації постало питання про відповідність обмежень, пов'язаних з його введенням, чинному законодавству. Отож чи не приховується у самому визначенні права на підприємницьку діяльність обмеження? Дане право реалізується лише за умови не заборони цієї діяльності законом. Відповідно норма є загальною і відсилає до спеціальних норм, наприклад, ч.1 ст. 50 ЦК, де вказано про ще одну вимогу – це право належить особі з повною цивільною дієздатністю.

Надзвичайна ситуація визначена п. 24 ст. 2 Кодексу Цивільного захисту України як обстановка, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, викликана, зокрема, епідемією, що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, завдати значних матеріальних збитків. П. 3 ст. 7 цього кодексу одним з керівних принципів цивільного захисту визначено пріоритетність завдань, спрямованих на рятування життя та збереження здоров'я громадян, а п. 9 ст.

8 основним завданням системи цивільного захисту визначено захист населення у разі виникнення надзвичайних ситуацій.

Знову ж таки виникає питання: у чому саме полягає захист та які конкретні дії передбачає дане положення? У Концепції захисту населення і територій у разі загрози та виникнення надзвичайних ситуацій серед основних завдань захисту виділяється розроблення і реалізація нормативно-правових актів. Тобто норма знову відсилає до положень інших актів, прийнятих, зокрема, в умовах, що відповідають надзвичайній ситуації, яка виникла. Повертаючись до Постанови КМУ від 2 квітня 2020 р. № 255, встановлені обмеження для суб'єктів господарювання є одним з видів захисту населення, передбачених Кодексом Цивільного захисту.

Сидорець Б.В. зазначає, що втручання держави у права людини, які відбуваються у легальному та легітимному порядку задля збереження національних інтересів держави, захисту особи і суспільства та панування права, мають своїм наслідком обмеження прав людини, слід розглядати як необхідність у демократичному суспільстві [6, с. 11].

Право на свободу підприємницької діяльності, досліджуване нами, обмежене у зв'язку з введенням надзвичайної ситуації та не суперечить нормам чинного законодавства, що свідчить про легітимність дій влади.

Швеція – єдина європейська країна, яка не ввела обмежень через пандемію. Загалом, на офіційному сайті уряду країни було опубліковано 6 квітня 2020 р. Стратегію у відповідь на пандемію Covid-19, у якій наведено лише рекомендації, зокрема, про дистанційну роботу. Ніяких конкретних обмежень для громадян уряд не висунув [7].

В Італії указом Президента від 8 березня 2020 р. тимчасово припинено роботу музеїв та інших закладів культури (п. л ч.1 ст. 1), комерційна діяльність (п.о ч.1 ст.1), а також діяльність кафе, ресторанів та інших закладів харчування дозволені з умовою дотримання правил карантину – забезпечення встановленої відстані між людьми, закрито ринки та великі

торгові центри. Винятки щодо можливості функціонування в умовах карантину встановлено для закладів, які надають послуги першої необхідності [8].

Статтею 15 Європейської Конвенції з прав людини закріплено право на відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації. В умовах пандемії ряд країн, серед яких Латвія, Республіка Молдова, Албанія, Естонія, Північна Македонія, Сербія повідомили Генерального секретаря Ради Європи про своє рішення використовувати дану статтю. ЄСПЛ у свою чергу зазначив про можливість застосування дерогації до прав, встановлених Конвенцією, окрім визначеного переліку, який не містить положення про заборону обмеження права на підприємницьку діяльність.

Висновки. Отже, проаналізувавши вищесказане можемо підсумувати, що свобода підприємницької діяльності, як принцип цивільного права полягає у особливостях його реалізації самим суб'єктом і не пов'язаний з зовнішнім, тобто державним впливом. Даний принцип є найбільш дослідженим та обґрунтованим у сучасній вітчизняній та світовій цивілістиці і базується на міжнародних актах та законодавстві ЄС.

Як право свобода підприємництва закріплена у Конституції України та Цивільному кодексі і передбачає можливість обмеження. Зокрема, у зв'язку з виникненням пандемії урядом України було введено ряд нормативно-правових актів, які є вимушеними заходами для протидії поширенню вірусної інфекції. Ці обмеження відповідають положенням чинного законодавства та міжнародним рекомендаціям. Майже всі європейські держави були змушені призупинити безперешкодне здійснення підприємницької діяльності, визнавши пандемію або форс мажором, або ввівши режим надзвичайної ситуації чи надзвичайного стану.

На території України було оголошено режим надзвичайної ситуації, і так як норми Конституції та Цивільного кодексу про свободу підприємництва є бланкетними, вони відсилають до положень нормативних

актів, прийнятих у зв'язку теперішньою необхідністю, що відповідно містять перелік діяльностей «заборонених законом».

Література

1. Майданик Р.А. Цивільне право. Загальна частина : підручник [для студ. юрид. фак-ту] / Р.А. Майданик; КНУТШ, Юрид. фак-т. Київ: Алерта. ISBN 978-617-566-125-3
2. Басай О.В. Свобода підприємництва як правовий принцип. URL: URL:file:///C:/Users/%D0%91%D0%BE%D0%B3%D0%B4%D0%B0%D0%BD/Downloads/1597-6191-1-PB.pdf
3. Кириллов В. И., А. А. Садченко Логика : учебник для юридических вузов (издание 5-е, перераб. и доп.). Москва : ЮРИСТЪ, 2001. 430 с.
4. Милецкий В. П. Социальное государство: эволюция идей, сущность и перспективы становления в современной России / В. П. Милецкий // Политические процессы в России в сравнительном измерении. СПб. : Изд-во СПб. Ун-та, 1997. С. 79–98.
5. Що українці знають і думають про права людини: оцінка змін (2016-2018) / Резюме дослідження; [С. Колишко, М. Паращевін, В. Яворський]; під заг. ред. Т. Печончик. Київ, 2018. 96 с.]
6. Сидорець Б. В. Правомірність втручання держави у права людини в Україні : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень / Божена Василівна Сидорець // Міністерство освіти і науки України, Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2015. 20 с. Бібліографія: С. 14–15 (11 назв).
7. Strategy in response to the COVID-19 pandemic Article from Prime Minister's Office. URL:

<https://www.government.se/articles/2020/04/strategy-in-response-to-the-covid-19-pandemic/>

8. DECRETO DEL PRESIDENTE DEL CONSIGLIO DEI MINISTRI 8 marzo 2020. URL: <https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/2020/03/08/20A01522/sg>.
9. Derogation in time of emergency. Press Unit. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Derogation_ENG.pdf
10. Мусияка В. Л. Правовые основы предпринимательской деятельности / В. Л. Мусияка. Харьков : Бизнес-информ, 1995. 88 с.
11. Мальська М.П. Основи європейської інтеграції [текст] підручник. / М.П. Мальська, Н.В. Антонюк. К.: «Центр учбової літератури», 2015. 320 с.

References

1. Majdanyk R.A. Cyviljne pravo. Zagaljna chastyna : pidruchnyk [dlja stud. juryd. fak-tu] / R.A. Majdanyk ; KNUTSh, Juryd. fak-t. Kyjiv : Alerta. ISBN 978-617-566-125-3
2. Basaj O.V. Svoboda pidpryjemnyctva jak pravovyj pryncyp. URL: <file:///C:/Users/%D0%91%D0%BE%D0%B3%D0%B4%D0%B0%D0%BD/Downloads/1597-6191-1-PB.pdf>
3. Kirillov V. I., A. A. Sadchenko Logika : uchebnik dlya yuridicheskikh vuzov (izdanie 5- e, pererab. i dop.). Moskva : YuRIST, 2001. 430 s.
4. Miletskiy V. P. Sotsialnoe gosudarstvo: evolyutsiya idey, sushchnost i perspektivy stanovleniya v sovremennoy Rossii / V. P. Miletskiy // Politicheskie protsessy v Rossii v sravnitel'nom izmerenii. SPb. : Izd-vo SPb. Un-ta, 1997. S. 79–98.
5. Shho ukrajinci znajutj i dumajutj pro prava ljudyny: ocinka zmin (2016-2018) / Rezjume doslidzhennja; [S. Kolyshko, M. Parashhevin, V. Javorskyj]; pid zagh. red. T. Pechonchyk. Kyjiv, 2018. 96 s.]

6. Sydorecj B. V. Pravomirnistj vtruchannja derzhavy u prava ljudyny v Ukraini : avtoreferat dysertaciji na zdobuttja naukovogho stupenja kandydata jurydychnykh nauk : 12.00.01 – teorija ta istorija derzhavy i prava; istorija politychnykh ta pravovykh uchenj / Bozhena Vasylivna Sydorecj ; Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, Nacionaljnyj universytet «Ljvivsjska politehnika». Ljviv, 2015. 20 s. Bibliografija: S. 14–15 (11 nazv).
7. Strategy in response to the COVID-19 pandemic Article from Prime Minister's Office. URL: <https://www.government.se/articles/2020/04/strategy-in-response-to-the-covid-19-pandemic/>
8. DECRETO DEL PRESIDENTE DEL CONSIGLIO DEI MINISTRI 8 marzo 2020. URL: <https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/2020/03/08/20A01522/sg>.
9. Derogation in time of emergency. Press Unit. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Derogation_ENG.pdf
10. Musiyaka V. L. Pravovye osnovy predprinimatelskoy deyatelnosti / V. L. Musiyaka. Kharkov : Biznes-inform, 1995. 88 s.
11. Maljsjka M.P. Osnovy jevropsjskoji integraciji [tekst] pidruchnyk. / M.P. Maljsjka, N.V. Antonjuk. K.: «Centr uchbovoji literatury», 2015. 320 s.